

Трубчанінов М.А.

<https://orcid.org/0000-0001-8432-478X>

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

ПІД НАТИСКОМ ІМПЕРІЇ: ПОЛІЦІЯ ТА ЖАНДАРМЕРІЯ НА ЗАХОПЛЕНИХ ТЕРИТОРІЯХ ЯК КАРАЛЬНІ ОРГАНИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті здійснено комплексний аналіз становлення, еволюції та функціонування поліції й жандармерії як ключових каральних інституцій державного апарату Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Розглянуто організаційну структуру, правові засади діяльності та кадрове забезпечення поліцейсько-жандармського апарату в умовах соціально-економічних трансформацій пореформеної доби. Особливу увагу приділено процесам централізації системи політичної поліції, взаємодії між цивільною та військовою складовими карального механізму, а також посиленню адміністративно-поліцейських повноважень губернаторів.

Проаналізовано роль поліції та жандармерії у забезпеченні внутрішньої безпеки імперії, придушенні революційного руху та протидії українському національно-визвольному руху. На основі широкого кола архівних джерел і нормативно-правових актів показано, що поліція і жандармерія виконували не лише охоронні, а й репресивні функції, спрямовані на збереження самодержавного ладу та імперської моделі управління. Висвітлено специфіку діяльності міської та повітової поліції, жандармських управлінь і охоронних відділень, а також особливості повсякденної служби рядового поліцейського складу.

Зроблено висновок, що нездатність царського уряду здійснити глибоку та послідовну реформу каральних органів в умовах наростання суспільно-політичної кризи призвела до деградації поліцейсько-жандармської системи та її фактичного краху внаслідок революційних подій 1917 р.

В статті проаналізовані закономірності та особливості розвитку поліції та жандармерії як основних каральних органів, що існували в Російській імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Об'єктивно визначені місце та роль поліції та жандармерії в суспільно-політичному просторі імперії, а особливо в боротьбі з революційними організаціями та з українським національно-визвольним рухом.

Ключові слова: Російська імперія, поліція, жандармерія, каральні органи, державний апарат, український національно-визвольний рух, революційні організації.

Постановка проблеми визначається тим, що період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. є надзвичайно важливим з точки зору історії розкрити неспроможність розвитку поліції та жандармерії як основних каральних органів Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Актуальність об'єктивного дослідження історії політичної поліції Росії та її боротьби з українським національно-визвольним рухом в останні роки усе більше усвідомлюється українськими вченими через наявність суттєвих пробілів в знаннях по даній темі. Детальне додаткове вивчення розвитку російської поліції та жандармерії, на наш погляд, дозволить створити цілісну

картину політичного, соціально-економічного і культурного розвитку Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. та адекватніше зрозуміти причини та витоки імперських амбіцій Росії щодо України та розвитку українського національного відродження зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що незважаючи на сучасне підвищення дослідницького інтересу, проблема історичного розвитку російської політичної поліції протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. як і раніше залишається дискусійною, особливо на територіях України які входили до складу російської імперії. Вплив та особливості еволюції поліції та

жандармерії Російської імперії на розвиток українського національно-визвольного руху досліджувався українознавцями мало. Проте, суттєвий внесок у наукову розробку окремих аспектів обраної теми зуміли зробити такі дослідники як О.В. Борисов [1], С. Шумов, О. А.П. Малишинський [13], М.П. Маслов [14], Р.С. Мулукаєв [11], З.І. Перегудова [10], О.М. Ярмиш [17] та інші.

Постановка завдання. Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати основні етапи стагнації та розвитку поліції та жандармерії як основних каральних органів Російській імперії на захоплених територіях у другій половині XIX – на початку XX ст., об'єктивно визначити місце та роль поліції та жандармерії в суспільно-політичному просторі імперії, а особливо в боротьбі з політичними, національними та революційними організаціями в умовах наростання українського національно-визвольного руху.

Виклад основного матеріалу. Вже першій половині XIX ст., у зв'язку з ростом революційного руху, в тому числі з зародженням та розвитком українського національно-визвольного руху, уряд Російській імперії прагнув зміцнити і підсилити свої каральні органи – поліцію і жандармерію. На початку XIX ст., в роки правління імператора Олександра I наглядом за політично неблагонадійними особами та їх розшуком займалися співробітники Особливої канцелярії, що існувала спочатку при Міністерстві поліції, а потім при Міністерстві внутрішніх справ [8, с. 29–31].

В 1815 році в Російській імперії розпочалося формування жандармських підрозділів, а само слово «жандарм» з цього часу надовго ввійшло в лексикон російських громадян. Так, 1815 році Борисоглебський драгунський полк був перетворений із військового у жандармський і розподілений по всіх підрозділах російської армії для спостереження за порядком і політичними настроями офіцерів і солдат. Всього до початку XX ст. було розгорнуто шість польових жандармських ескадронів, які деякий час іменувалися польовими жандармськими командами. Наприкінці 1815 року був сформований, на правах гвардійського підрозділу, жандармський лейб-гвардії півескадрон [7].

В 1817 році в був заснований Корпус внутрішньої стражі, який складався з жандармських дивізіонів, що створювалися в столичних містах Санкт-Петербурзі та Москві, та з жандармських команд, що створювалися в повітових містах Російській імперії. У червні 1826 року, імператор Микола I підписав указ про установа нові посади шефа жандармів та призначення на цю посаду

командира другої кірасирської дивізії, генерал-ад'ютанта, а згодом графа А.Х. Бенкендорфа. При цьому, шефу жандармів були підпорядковані всі жандарми імперії, як Жандармський полк, що знаходився при військах, так і жандармські дивізіони та жандармські команди, які входили до Корпусу внутрішньої стражі [19, с. 48–50].

У липні 1826 року було створене Третє відділення імператорської канцелярії, до якого перейшли всі функції політичної поліції, які раніше виконувала Особлива канцелярія Міністерства внутрішніх справ. Першим керівником («головноуправляючим») Третього відділення імператорської канцелярії був призначений шеф жандармів граф А.Х. Бенкендорф. Третє відділення імператорської канцелярії, яке проіснувало з 1826 по 1880 рік, фактично було перетворене в самостійну державну установу – вищий орган політичної поліції. За своїм значенням в структурі органів державного управління воно прирівнювалося до міністерства вищої поліції та жандармерії. Таким чином, вища поліція та жандармерія були об'єднані під начальством однієї особи. Граф А.Х. Бенкендорф залишався головноуправляючим третього відділення й одночасно шефом жандармів до самої своєї смерті в вересні 1844 р., а його спадкоємцем став князь О.Ф. Орлів, який займав ці посади до квітня 1856 року [9, с. 328–330].

Виконавчим органом третього відділення імператорської канцелярії став Окремий корпус жандармів, створений царським урядом в 1827 році. Першим керівником корпусу жандармів був призначений вже згаданий граф А.Х. Бенкендорф, що роком раніше був призначений шефом жандармів та головноуправляючим Третього відділення імператорської канцелярії. Вся Російська імперія була розділена спочатку на п'ять, а згодом на вісім жандармських округів, які, у свою чергу, поділялися на жандармські відділення. На чолі кожного округу стояв генерал, підлеглий безпосередньо шефові жандармів, а у кожному губернії призначався штаб-офіцер, підлеглий своєму окружному генералові [16, с. 73–74].

В розвитку державного ладу Російської імперії протягом другої половини XIX – початку XX ст. виявлялися дві головні тенденції. Одна була спрямована на встановлення в країні військово-поліцейської диктатури, в тому числі на жорстку боротьбу за допомогою поліції і жандармерії з українським національно-визвольним рухом, а інша була спрямована на проведення широких ліберальних реформ. У цілому, ліберальні реформи 1860–1870-х років значно змінили державний лад

Російської імперії, ввели в нього основні буржуазні елементи, які вже були характерні для багатьох держав Європи. Зокрема, були значно розширені права місцевих установ, з'явилася виборність до органів місцевого адміністративно-господарського управління і суду, більш гнучким стали форми державного фінансового контролю і цензури, більш демократичним стало судочинство [10, с. 412–414]. Проте, падіння кріпосного права, що викликало звільнення селян з-під вотчинної влади поміщиків, розвиток капіталізму та ріст міст змусив царський уряд радикально реформувати весь поліцейський та жандармський апарат, пристосовуючи його до принципово нових умов капіталістичної модернізації Російської імперії.

Вже на початку 1860-х років в країні почалося проведення реформи поліцейського та жандармського апарату. Так у грудні 1862 року в кожній губернії Російської імперії відбулося об'єднання повітової і міської поліції й були створені єдині повітові поліцейські управління. Міська поліція зберігалася лише в губернських і найбільших повітових містах [18, с. 16–19]. Згідно Положення 1867 року вся місцева структура політичної поліції, яка існувала в Російській імперії протягом 1827–1866 років, була суттєво змінена. Більшість жандармських округів були скасовані, а губернські штаб-офіцери перейменовані в начальників губернських жандармських управлінь. Окремий жандармський півескадрон, який був сформований наприкінці 1815 року, в 1876 році був перетворений у Лейб-гвардії польовий жандармський ескадрон, що проіснував аж до розвалу Російської імперії. Для допомоги поліції у 1880-х роках був створений корпус воєнізованої сільської стражі, що утримувався наполовину за рахунок поміщиків. Крім того, великі поміщики мали право утримувати власні загони охоронців. Основне призначення великої армії сільських стражників та охоронців полягало у захисті поміщиків від виступів селян і охорона поміщицьких маєтків від пожеж, а лісів від порубок [16, с. 75].

За період з 1862 по 1880 рік була проведена реорганізація всіх поліцейських структур, що виразилася в посиленні централізації як звичайної, так й політичної поліції. Поліцмейстери в містах і повітові справники перестали обиратися, а стали призначатися. Вони підкорялися губернаторові, який, у свою чергу, був підлеглий директорові департаменту поліції міністерства внутрішніх справ [18, с. 198]. У зв'язку із проведенням військової реформи 1874 р. і скасуванням рекрутського набору був уведений новий принцип

формування рядового складу поліції, стало практикуватися наймання за контрактом. У поліцейських і жандармів збільшилося жалування, були введені пенсії, нагородження за вислугу та інші пільги. Були звужені непрофільні другорядні функції поліції. Так, проведення слідство передавалося судовим слідчим, господарські функції та благоустрій міст, продовольча справа, контроль за станом доріг передавався органам земського і міського самоврядувань [17, с. 165–175].

В 1880 році, при скасуванні Третього відділення імператорської канцелярії, керівництво корпусом жандармів було доручено міністрові внутрішніх справ, на правах шефа жандармів, однак у військовому відношенні корпус жандармів як і раніше залишався в підпорядкуванні у військового міністра і виконував свої задачі нездовільно. В результаті проведених реформ політична і звичайна поліція об'єдналися під загальним дахом міністерства внутрішніх справ, а шефом корпусу жандармів став міністр внутрішніх справ. В серпні 1880 р. у складі міністерства внутрішніх справ був створений Департамент державної поліції, в листопаді 1880 р. до нього був приєднаний Департамент виконавчої поліції, а в лютому 1883 р. був приєднаний Судовий відділ. З цього часу Департамент державної поліції став називатися Департаментом поліції МВД. Цьому департаменту були передані справи скасованого третього відділення імператорської канцелярії, а також були підпорядковані охоронні відділення, поліцейські відділення, розшукові відділення, адресні столи та пожежні команди [6].

Заснуванням департаменту поліції зі значним розширенням складу поліцейських і жандармських частин завершувався процес централізації усього карального апарату Російської імперії. Саме цей апарат протягом другої половини XIX – початку XX ст. був поставлений на службу царському самодержавству в боротьбі з революційним рухом, в тому числі українського національно-визвольного руху, що поступово нарастив на українських етнічних землях Російської імперії.

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. неухильно нарощувалися карально-поліцейські функції губернаторів, в тому числі губернаторів українських губерній. Кожен губернатор фактично контролював весь поліцейський апарат своєї губернії, зокрема, він безпосередньо призначав поліцмейстерів та повітових справників з помічниками, а також станових приставів. Всі вони повинні були негайно доповідати губернатора про будь-яку подію в губернії [13, с. 118]. Вже

в 1866 році губернатори отримали право вимагати виконання своїх вимог від усіх державних службовців, не зважаючи на їх службову підлеглість, старшинство за посадою або чином. Тоді ж керівникам губерній була надана можливість ревізувати усі цивільні установи губернії, незалежно від їх відомчої належності, що перетворило губернаторів у повновладних вершителей долі чиновництва. Губернаторам також була надана можливість закривати приватні підприємства, товариства, клуби та інші господарські та громадянські організації в разі виявлення в їх діяльності ознак антидержавного напрямку, порушення громадського порядку, безпеки та офіційної моралі. З 1876 року вони почали видавати «для правильного виконання узаконень про безпеку», обов'язкові для виконання постанови про заборону зборів, закриття органів преси тощо [15, с. 67].

Особливо посилилася поліцейсько-адміністративна влада губернаторів, в тому числі губернаторів українських губерній, після видання Положення про заходи по охороні державного порядку і громадського спокою від 14 серпня 1881 року. Згідно з цим законом при введенні режиму посиленої охорони губернатор мав право закривати збори, торговельні та промислові заклади, забороняти органи преси, арештовувати на строк до 3-х місяців і штрафувати на суму до 500 крб. винних в порушенні виданих ним постанов, а також висилати підозрілих і неблагонадійних осіб за межі губернії. За поданням губернатора Особлива нарада при Міністерстві внутрішніх справ вирішувала питання про адміністративне заслання на строк до п'яти років осіб «небезпечних для державного та громадського спокою» [10, с. 567–570].

Домінуючою була роль губернаторів в організації гласного та негласного поліцейського нагляду за особами «сумнівної політичної благонадійності». Губернатори набули можливість впливати на рішення судів. Так, наприклад, під час здійснення судової контрреформи в Харківській губернії, губернатор переглядав списки осіб, які були намічені для обрання їх мировими судьями, а також списки присяжних засідателів. У 1889 році губернатор став головою такої важливою адміністративно-судової установи як губернське присутствіє. Він же подавав міністру внутрішніх справ для затвердження кандидатури земських дільничних начальників. Положення 1890 і 1892 років поставили під жорсткий губернаторський контроль всю діяльність органів земського та міського самоврядування [2, с. 446].

В ході пореформеного реформування поліцейських та жандармських каральних органів Російської імперії замість традиційної практики поповнення штату поліції армійськими чинами, на службу в поліцію стала приймати у свої ряди громадян за принципом вільного найму. Особливо це стосувалося міських городових, які персоніфікували в очах громадян всю поліцію й яких у просторіччі часто називали «фараонами». Вони набиралися на поліцейську службу з числа колишніх солдат і офіцерів, що вже відслужили термінову службу в російській армії. Зовнішній виглядав новий стражів порядку в порівнянні з їх попередниками був досить функціональним. На службі городові носили круглу чорну шапку або чорний кашкет, чорний мундир і шаровари із червоними кантами, а у провінційних містах носили шаровари з жовтогарячими кантами. На груди кожного городового висіла бляха з його особистим номером і назвою поліцейської ділянки. Городовий другої половини XIX – початку XX ст. був озброєний свистком, револьвером і солдатською шашкою, нешанобливо прозваною в народі «поліцейським оселедцем». В С.-Петербурзькі та Москві, ті городові, що стояли на перехрестях, мали білі дерев'яні жезли, призначені для подання сигналу для зупинки гужового транспорту [15, с. 30–35].

Територія міст в Російській імперії стали ділитися на поліцейські дільниці на чолі з дільничними приставами, а дільниці ділитися на відділки на чолі з околочними наглядачами, які командували рядовими городовими. Так, у Санкт-Петербурзі – столиці Російської імперії – під керівництвом обер-поліцмейстера службу по охороні порядку несли 6 поліцмейстерів та 51 дільничний пристав. У їх підпорядкуванні перебувало 54 старших помічників приставів і 110 молодших помічників приставів. Поліцейських наглядачів по трьох розрядах налічувалося 600, а число городових доходило до 4 тис. чоловік [3, арк. 81]. Окремо від постової поліції існували розшукна і річкова поліція, а також палацова поліція, яка підкорялася міністрові імператорського двору. Існував і поліцейський резерв в особу начальника, старшого помічника, 2 молодших помічників, 22 поліцейських офіцерів, 25 рядових поліцейських та 150 городових [2, с. 112–114].

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. в українських губерніях міська поліція також була поділена на дільниці, де несли службу пристави зі своїми помічниками і писарями, околочні наглядачі, городові й кінні стражники. Зокрема, у м. Харкові протягом 1860-х років територію міста

було поділено на 12 поліцейських кварталів в кожному з яких було створено по чотири поліцейські дільниці, на чолі кожної з яких стояв пристав та його помічники. Так, в Захарківському адміністративно-поліцейському район м. Харкова функціонували Вознесенська (територія з лівого боку Старо-Московської вулиці), Михайлівська (територія з правого боку Старо-Московської вулиці), Воскресенська (Воскресенська площа і найближчі до неї вулиці) та Москалівська (територія Москалівки) поліцейські дільниці [13, с. 79]. В Нагорній частині міста розташовувалися Монастирська (територія між Міщанською і Московською вулицями та частина Сумської вулиці), Миколаївська (Університетська гірка, Миколаївська площа і найближчі вулиці), Рибна (простір між Московською вулицею та річкою Харків) і Німецька (Пушкінська вулиця і Журавлівка) поліцейські дільниці [16, с. 98]. В Залопанській частині міста розташовувалися Базарна (територія Благовіщенського ринку і найближчих вулиць), Катеринославська (територія вздовж Катеринославської вулиці, Холодна гора і Лиса гора), Карповська (територія південної частини Холодної гори, Новоселівки і Рубанівки) і Панасівська поліцейські дільниці [16, с. 100–101].

До 1917 р. всі ці поліцейські дільниці залишалися основою адміністративно-поліцейського устрою м. Харкова, його найменшою територіальною одиницею в системі місцевих установ державної виконавчої влади. На початку ХХ ст. на всіх цих дільницях несли службу 6 приставів зі своїми помічниками і секретарями («письмоводителями»), 52 окологородних наглядачів, 370 городових і 50 кінних стражників. Їх служба була нелегкою й заморочливою: поліцейські проводили дізнання по кримінальних справах і випадкам раптової смерті; обходили питні заклади, перевіряли стан доріг і мостів, боролися з пожежами та епідеміями, виявляли безпаспортних громадян, відслідковували й припиняли толки і слухи, що розповсюджувалися серед харків'ян. Поліцейські, як освічені й авторитетні особи, нерідко допомагали громадянам складати різноманітні прохання та скарги [4, арк. 50].

В кожному повіті всіх губерній Російської імперії існувало поліцейське управління на чолі з повітовим справником, у якого був помічник і канцелярія – секретар зі столоначальниками й реєстраторами. Територія кожного повіту ділилася на 2–4 стани зі становими приставами та їхніми помічниками – поліцейськими наглядачами. Наприклад, в 60–70-х роках ХІХ ст. в повітах

Харківської губернії з півторамільйонним селянським населенням на службі в поліції знаходилося 12 справників й 33 станових пристава, а всього 126 поліцейських [19, с. 281–182].

В 1878 році, після невдалого «ходіння в народ» та спроби народовольців підняти на боротьбу з урядом селян, в штати повітових поліцейських управлінь 46 губерній Російської імперії додали 5 тис. поліцейських урядників, які підкорялися становим приставам і керували соцькими в селах [14, с. 152–153]. Саме на них лежало завдання виховання власним прикладом у народних мас строгого почуття законності й довіри до уряду.

Політичний розшук вели губернські жандармські управління, які були незалежними від губернаторів, що відповідали за безпеку й спокій у губернії. З 1880-х з'явилися «секретно-пошукові відділення», а згодом «охоронні відділення» при канцеляриях поліцмейстерів зі своїми секретними агентами й сишиками – «філерами». У них була своя агентури в рядах есерів і соціал-демократів та інших радикальних партій [5, арк. 4–12]. Жандармські губернські управління у всіх містах імперії вели політичний розшук, проводили арешти, робили слідство по державним і політичним справам. Жандарми боролися з масовим селянським і робочим рухом, здійснювали розшук революційних організацій, супроводжували особливо небезпечних злочинців, доповідали цареві про настрої в суспільстві. Всього в Російській імперії діяли сто п'ятдесят жандармських команд, жандармські полки в армії, лейб-гвардії жандармський півескадрон [7, арк. 61–62]. Але знешкодити революційні структури їм так і не вдалося, революціонери перегравали супротивника.

Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. обов'язки російських поліцейських та жандармів залишалися, як і раніше, неосяжно широкими. На поліцейських лежала охорона державних установ, пошти, в'язниць, організація зустрічей і супровід державних чиновників. Крім того, городовий повинен був не тільки припиняти будь які протиправні вчинки громадян, але й дізнаватися, чи немає в них «наміру супротив здоров'я і честі імператорської величності або бунту і зради проти держави». Городовий також повинен був розвідувати в протизаконних співтовариствах, припиняти поширення антиурядових прокламацій, не допускати безпатентної торгівлі й змови торговців і виробників з метою підвищення цін, ловить бродячу по вулицях худобу, спостерігати за «збереженням у борделях тиші й можливої благоприспосібності». Ще городовий повинен був стежити,

щоб «ніхто не злидарював», щоб обійнявши, ніхто не ходив і пісні не співав і не свистів, не писав на заборах, не тримав собак без прив'язі, зобов'язаний був забороняти «всім і кожному пияцтво». Злочинців та неслухняних городовому належало затримувати з «обережністю і людинолюбством» [6, арк. 11–14].

Вищі поліцейські та жандармські чини були відносно непогано забезпечені, зокрема губернський поліцеймейстер одержував 2–3 тис. крб., а помічники приставів і пристави – от 500 до 1500 крб., але молодші й старші городові, що несли повсякденну службу, одержували всього 150–180 крб., тобто менше, ніж заводські робітники, яких їм часто доводилося заспокоювати. Сільським урядникам за важку, небезпечну і невдячну роботу платили до 200 крб. Нерідко поліцейським не вистачало зброї, тому, що поліції, як правило, діставались залишки от армійського постачання. Часом провінційним городовим доводилося його купувати зброю за свій рахунок [13, с. 90–96]. Постійне переважанення всілякими обов'язками при відносно малій заробітній платні ускладнювало відбір гідних кадрів. Тому поліцейське керівництво визнавало, що пияцтво не становить у середовищі урядників, стражників, городових рідкісного винятку і грозить підірвати довіру населення, яка й так не було високим. Марне інструкції пропонували поліцейським чинам утриматися от нетверезого способу життя, самоволок і стародавнього звичаю збирати із вдячного населення гроші напередодні свят [14, с. 220].

У Санкт-Петербурзі, Москві та великих губернських містах Російській імперії була кінно-поліцейська варта. Підкорялася вона градоначальнику або губернським поліцеймейстерам і застосовувалася при розгоні демонстрацій і страйків, виставлялася при царських проїздах уздовж вулиць, а також здійснювала патрульну службу. В кінний поліції крім карабіна, револьвера й драгунської шашки зброєю служила нагайка із вставленим усередину дротом. Нерідко створювалися й «летучі загони» для чергувань у театрах, на вокзалах, для облав і для несення патрульної служби на вулицях і ринках. У розшукних відділеннях велася реєстрація злочинців. При цьому, при ідентифікації їхньої особистості нерідко застосовувалися фотографія, антропометричні виміри та дані дактилоскопії. Збиралися колекції злодійських інструментів. В 1910-х роках на службі в поліції стали з'являтися перші службові собаки [18, с. 180–189].

На початку ХХ ст., безупинно наростаюча соціальна напруженість в Російській імперії, особливо

революція 1905 р., змусили царський уряд практично вдвічі збільшити чисельність поліцейського та жандармського апарату. Однак, внутрішньополітична та соціально-економічна обстановка в країні на початку ХХ ст. настійно диктувала необхідність не лише збільшення, а реформування поліції та жандармерії. Саме із цією метою, починаючи з 1906 р., при Міністерства внутрішніх справ стали створюватися численні комісії для розробки проектів реорганізації політичної поліції, розглядалися пропозиції про воєнізацію поліції та жандармерії, про об'єднання загальної та політичної поліції та ін. В силу відомчих розбіжностей та особистих амбіцій керівників Міністерства внутрішніх справ жоден проект так і не був прийнятий [5]. До лютого 1917 р. структура поліцейського апарату Російської імперії оставалася незмінною, що було ознакою наростаючої кризи карального апарату імперії, який виявився безсилим передбачити і запобігти розвитку українського національно-визвольного руху, чим відзначався період другої половини ХІХ – початку ХІХ ст.

Висновки. Вивчений матеріал свідчить, що запізніле скасування кріпосного права, необхідність у короткий термін пройти історичний шлях до створення громадянського суспільства та демократизації всього життєвого укладу, лютий опір консервативних сил, що не бажали відмовлятися від старого, що стояли на позиціях непопушності абсолютної монархії та імперських традицій, сформовали в досліджуваній період об'єктивні й суб'єктивні фактори, які обумовили існування політичного режиму, що виключав реальну можливість лібералізації громадського життя. Звідси закономірне збереження високої питомої ваги в державному механізмі Російської імперії таких каральних органів як поліція та жандармерія. Загострення на протязі другої половини ХІХ – початку ХІХ ст. соціально-політичної обстановки в Російській імперії, виникнення тут нових революційних організацій, розвиток українського національно-визвольного руху спричинили поступове посилення апарату політичної поліції. Протягом усього періоду існування в Російській імперії спецслужб і правоохоронних установ у них неодноразово змінювалася організаційно-штатна побудова, вони входили до складу різних міністерств, але незмінної залишалася головне завдання їхньої діяльності – забезпечення внутрішньої безпеки держави та імперська боротьба з революційними й національно-визвольними рухами, зокрема з

українським національно-визвольним рухом. жандармерії, поставивши, таким чином, крапку Проте, лютнева революція 1917 р. скинула само- в історії політично-каральної поліції Російської державство, ліквідувала весь апарат поліції та імперії.

Список літератури:

1. Борисов А. В. Руководители карательных органов дореволюционной России. Москва : Наука, 1919. 152 с.
2. Годовой отчет Департамента полиции. 1913 год. Санкт-Петербург : Тип. ЦСК МВД, 1914. 531 с.
3. *Державний архів Російської Федерації (ДАРФ)*. Ф. 102. Департамент поліції. Оп. 340. Спр. 65. Арк. 81–82.
4. *Державний архів Російської Федерації (ДАРФ)*. Ф. 102. Департамент поліції. Оп. 316. Спр. 42. Арк. 50.
5. *Державний архів Російської Федерації (ДАРФ)*. Ф. 102. Департамент поліції. Оп. 352. Спр. 2. Арк. 4–12.
6. *Державний архів Російської Федерації (ДАРФ)*. Ф. 102. Департамент поліції. Оп. 382. Спр. 71. Арк. 11–14.
7. *Державний архів Російської Федерації (ДАРФ)*. Ф. 102. Департамент поліції. Оп. 399. Спр. 9. Арк. 61–62.
8. Дерюжинский В. Ф. Полицейское право. Санкт-Петербург : Тип. В. Киршбаума, 1903. 130 с.
9. Ежегодник Департамента полиции за 1899 год. Санкт-Петербург : Тип. МВД, 1900. 581 с.
10. Ежегодник МВД по Департаменту полиции. 1912 год. Санкт-Петербург : Тип. МВД, 1913. 719 с.
11. История полиции России (1718–1917): Полиция Российской империи XIX – начала XX вв. / Санкт-Петербург : Тип. ЦСК МВД, 1916. 188 с.
12. Лопухин А. А. Из итогов служебного опыта. Настоящее и будущее русской полиции. Москва : Тип. т-ва «Общественная польза», 1907. 142 с.
13. Мальшинский А. П. Высшая полиция при императоре Александре I. Исторический вестник. 1889. Т. 35, № 1. С. 165–179.
14. Маслов М. П., Місостов Т. Ю. Історія Росії (XIX сторіччя). Харків : Майдан, 2010. 426 с.
15. Материалы по текущей статистике России. Санкт-Петербург : Тип. ЦСК МВД, 1916. 196 с.
16. Статистика Российской империи. Санкт-Петербург : Тип. МВД, 1914. 652 с.
17. Ярмыш А. Н. Политическая полиция Российской империи 1880–1904 гг. : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харьков, 1978. 20 с.

Trubchaninov M. A. UNDER THE PRESSURE OF THE EMPIRE: THE POLICE AND GENDARMERIE IN THE OCCUPIED TERRITORIES AS PUNITIVE BODIES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY

The article provides a comprehensive analysis of the formation, evolution and functioning of the police and gendarmerie as key punitive institutions of the state apparatus of the Russian Empire in the second half of the 19th – early 20th centuries. It examines the organisational structure, legal basis for activities and staffing of the police and gendarmerie apparatus in the context of the socio-economic transformations of the post-reform era. Particular attention is paid to the processes of centralisation of the political police system, interaction between the civil and military components of the punitive mechanism, and the strengthening of the administrative and police powers of governors.

The role of the police and gendarmerie in ensuring the internal security of the empire, suppressing the revolutionary movement and countering the Ukrainian national liberation movement is analysed. Based on a wide range of archival sources and regulatory and legal acts, it is shown that the police and gendarmerie performed not only security but also repressive functions aimed at preserving the autocratic order and the imperial model of governance. The specifics of the activities of the city and district police, gendarmerie departments and security departments, as well as the peculiarities of the daily service of ordinary police officers are highlighted.

It is concluded that the inability of the tsarist government to carry out a profound and consistent reform of the punitive organs in the context of a growing socio-political crisis led to the degradation of the police and gendarmerie system and its actual collapse as a result of the revolutionary events of 1917.

The article analyses the patterns and peculiarities of the development of the police and gendarmerie as the main law enforcement agencies that existed in the Russian Empire in the second half of the 19th and early 20th centuries. The place and role of the police and gendarmerie in the socio-political space of the empire, especially in the fight against revolutionary organisations and the Ukrainian national liberation movement, are objectively determined.

Keywords: Russian Empire, police, gendarmerie, punitive bodies, state apparatus, Ukrainian national liberation movement, revolutionary organisations.

Дата першого надходження статті до видання: 23.01.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026